

JENEY ÉVA*

Műfajtan-e az elmélet?

A műfaj fogalma a XVI–XVII. században vált közkeletűvé az irodalmi művek rendszerezésében és értékelésében, és sokáig virágkorát élte. Az irodalmi műfaj fogalmának használhatóságát legalább fél évszázada megkérdőjelezi az irodalomtudomány, s úgy látszik, a műfaj már nem tartozik az irodalom leírására szolgáló megkerülhetetlen elképzelések közé. Az irodalomról szóló beszéd valóban meg tud lenni a műfaj fogalma nélkül – főként abbéli igyekezetében, hogy teret engedjen a *műnek*, s ne akarja azt bármi áron beleerőszakolni műfaji keretekbe –, noha a műfajelmélet nemcsak fejlett ága az irodalomtudománynak, hanem gyakorlati haszna is látszik: az általánosítás alapelve, rendezőelv, amelynek segítségével az irodalmi műveket osztályokba, csoportokba sorolhatjuk, s így a könnyű megragadhatóság illúzióját kelti. Önkényes is, s amint az irodalom története megmutatja: a művek minduntalan meghaladják, a „hagyományos” műfaji kategóriák újra meg újra megkérdőjeleződnek. Nem véletlenül: a műfajfogalom jellemzői csak részben esztétikai jellegűek. Az egység hiánya, a rendszertelenség a fogalom eredetével is összefügg. Ráadásul a köztudatban elterjedt műfajok különböző elméletekből származnak, amiből az is következik, hogy adott műfaj definíciójának alapjainál eltérő elvekre bukkanunk. Korántsem könnyíti meg a helyzetünket, hogy a műfaj neve a ’nem’, ’fajta’, ’típus’, ’féleség’ jelentésű francia *genre* szóból származik, amit éppen úgy is megfogalmazhatunk, hogy műfaj azt jelenti: műfaj. És ha ez nem lett volna elég, színre lépett a *zsáner* is, eredetileg azokat a műfajokat jelölve, amelyek a hősi, történelmi, fennkölt és magasztos helyett hétköznapi, dísztelen, szokványos, „békés-nyugalmas” témákat választottak: portré-, táj-, állatábrázolást, csendéletet. Így keletkezett a zsánerkép Németországban és Németalföldön, ám franciából szerzett megnevezéssel, amely lassanként a hasonló tematikájú, morális és ifjúsági folyóiratokban közölt rövid elbeszélések jelölésére szűkült.¹ Magyar neve életkép, s ez akár segíthet is a megértésben, amennyiben azt gondoljuk, hogy az élet képe az „érdektelen” hétköznapi, a „kisember”, és nem a Történelem vagy az Ember. Az már kevésbé járul hozzá a tisztázáshoz, hogy a szakirodalom napjainkban is egymás szinonimájaként váltogatja a *műfaj* és a *zsáner* szavakat. A szóhasználat tehát már önmagában általános elméleti kérdéseket vet föl, a műfaji meghatározhatóság, a műfajkeveredés, a zsáner és a stílus problémáit. És azokat a buktatókat, amelyekre az az értelmező számíthat, aki a nemzeti kultúrák jelenségeit francia és angolszász műszavakkal vagy azok kü-

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa.

¹ Vö.: Zsánerkép. = *Világirodalmi Lexikon*, 18. Z-Index. Főszerk. Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995, 243.

lönböző fordításaiival kísérli meg magyarázni. (És akkor még a műnemről, a műneméről egy szót sem szoltunk.)

A műfajfogalmat nemcsak az irodalomtudomány, hanem az irodalom szerzői is lankadatlanul megkérdőjelezik. A műfajelmélet tehát majdnem mindig válságban van. Emlékezetes, ahogyan Victor Hugo az Ódák 1824-es előszavában, a romantika virágzásának teljében „konvencionális műszavakról”, „üres léggömbökről”, „jelentés nélküli jelekről”, „kifejezés nélküli kifejezésekről”, „homályos jelentésű szavakról” beszélt – tulajdonképpen a műfajról.² Hugo „klasszikus” és „romantikus” műfajról (*genre*) beszélt, nem irányzatokról, a műfajokat a stílus fogalmához, az irodalmi doktrínához avagy irodalmi struktúrához társította.

Azt is tudjuk, hogy Austin Warren „intézményes imperatívuszoknak” tekintette a műfajokat, amelyek kényszerítenek ugyan, de egyszersmind teret adnak az alkotó kényszerítő erejének. A műfaj tehát *lehet* intézmény, amelyen belül maradva *lehet* alkotni, vagy *lehet* teremteni új intézményt, de akár kívül *lehet* maradni a teljes intézményrendszeren is.³

A műfaj fogalmát mégis, akkor is használjuk, amikor éppen nincs divatban, legfeljebb nem ezen a nevéen nevezzük meg, mert úgy látszik, van valami gyakorlati, leíró, egyszóval heurisztikus funkciója. Hartmannra hivatkozva Thomka Beáta például a műfajfogalom más szakszavakban való túlélését műfaji emlékezetnek nevezi.⁴ A műfajok általában a posztmodernnek nevezett irodalmi és elméleti szövegekben valami távoli viszonyítási pontként, emlékezetként bukkannak föl.

² „Il agitera, sans hésitation, les questions les plus délicates, et, comme le petit enfant thébain, il osera secouer la peau du lion. Et d’abord, pour donner quelque dignité à cette discussion impartiale, dans laquelle il cherche la lumière bien plus qu’il ne l’apporte, il répudie tous ces *termes de convention* que les partis se rejettent réciproquement comme des *ballons vides*, *signes sans signification*, *expressions sans expression*, *mots vagues* que chacun définit au besoin de ses haines ou de ses préjugés, et qui ne servent de raisons qu’à ceux qui n’en ont pas. Pour lui, il ignore profondément ce que c’est que le *genre classique* et que le *genre romantique*. Selon une femme de génie, qui, la première, a prononcé le mot de littérature romantique en France, cette division se rapporte aux deux grandes ères du monde, celle qui a précédé l’établissement du christianisme et celle qui l’a suivi. D’après le sens littéral de cette explication, il semble que le Paradis perdu serait un poème classique, et la Henriade une œuvre romantique. Il ne paraît pas rigoureusement démontré que les deux mots importés par Mme de Staël soient aujourd’hui compris de cette façon. En littérature, comme en toute chose, il n’y a que le bon et le mauvais, le beau et le difforme, le vrai et le faux.” Lásd: Hugo, Victor: Préface de 1824. = Hugo, Victor: Odes et ballades. Nouvelle édition augmentée. Arvensa, 2014. 19. (Kiemelések tőlem – J. E.) https://www.amazon.de/Ballades-Nouvelle-édition-augmentée-French-ebook/dp/B00IW623ZY?ie=UTF8&*Version*=1&*entries*=0 (Letöltés dátuma : 2016. május 25.)

³ WELLEK, RENÉ–WARREN, AUSTIN: *Az irodalom elmélete*. Ford. Szili József. Budapest, Gondolat Kiadó, 1972.

⁴ THOMKA BEÁTA: Narratív formatervezés. = THOMKA BEÁTA: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*. Budapest, Kijarat Kiadó, 2001, 12–13.

A műfaj tehát van is, nincs is. Kicsit olyan, mint *Az okos leány* című mesében a két szita közé fogott galamb: amikor a leány tartja kezében a szitát, ott van, amint a király meg akarja nézni, mi van a két szita között, elhussan. Ha a leány az irodalomról való gondolkodás általában, úgy a galamb (a műfaj) a helyén van: az irodalom művekből áll, s a műveknek van műfaja. Ha valamely műre gondolunk, nemcsak szerzőjét, olvasóját, szövegvilágát, stílusát tudjuk azonosítani, de azt is tudni véljük, hogy az eposz, a regény, a dráma, az esszé, netán a líra stb. műfajához tartozik-e, s így szépen besoroljuk, akár egy könyvespolcra a köteteket (könyvtárakban, könyvesboltokban is járnak el így). De ha a király az irodalomelmélet – ha az irodalomelmélet a király –, akkor a műfaj hirtelen elröppen. Következik-e ebből föltétlenül, hogy az elméletnek feleségül kell vennie az irodalomról való gondolkodást? Vagy elég, ha együtt él vele?

A XX. századi elmélet uralkodó irányzatai – az orosz formalizmustól a strukturalista elgondolásokig – ha nem is temették el, de igyekeztek legyűrni a műfaj kategóriáját. Amikor a *szövegre*, annak *irodalmiságára* összpontosítottak, nem óhajtottak a műfajjal gondolni. A modern szerzők is elavult „dolognak” tekintették a műfajt mint olyant általában. Lautréamont prózaversei (*Maldoror énekei*) fitytyet hánynak a „versnek”, Gide *A pénzhamisítókkal* a „tisza regényt” akarta megalkotni. A műfaj kapcsán gyakorta idézik Henri Michaux sommás megállapítását is, mely szerint: „Az irodalmi műfaj konok ellenfél, nincs kegyelem, ha kezdőként nem próbáltad meghódítani.”⁵

Michaux szóhasználata (a műfaj mint ellenfél) is ékesen szóló bizonyítéka annak, hogy a műfaj valami olyasmi, amit nem lehet félresöpörni, amit le kell küzdeni, s amivel nemcsak az irodalom, de az irodalomtudomány is harcban áll. Tehát a műfaj mint kategória erősnek bizonyul. Olyannyira, hogy minduntalan vissza is tér, legfeljebb más a neve. Elmélet előtti, történeti, ideológiai, esszencialista, klaszszikus fogalom – Compagnonnal szólva. A XX. században kicsit eltűnt, de újra visszatért. Elsőként talán éppen az *elvárási horizont* vagy *Iser repertórium* fogalmában. Amint a recepcióesztétika a hangsúlyt a szövegről az olvasásra helyezte, az olvasás kategóriájaként a műfaj fogalma újból életre kelt. Az elvárási horizont ugyanis olyan előzetes megértést jelent, amellyel az olvasó közelít a szöveghez, s az olvasás ideje előtti irodalmi tapasztalatai és ismeretei alapján azt irodalminak avagy köznyelvinek, fiktívnek avagy dokumentumszerűnek, és mindenképpen valamilyen műfajhoz tartozónak is érzékeli. Természetesen különböző olvasók eltérő ismérvek alapján érzékelnek és sorolnak egy-egy szöveget bizonyos műfaji osztályba. Az elvárási horizont fogalma tehát műfajként, olvasási modellként viselkedik. Természetének éppen ezt a jellegzetességét hangsúlyozza Antoine Compagnon:

⁵ „Les genres littéraires sont des ennemis qui ne vous ratent pas, si vous les avez ratés vous au premier coup.” Lásd: MICHAX, HENRI: *L'époque des Illuminés.* = MICHAX, HENRI: *Ceuvres Complètes* I. Paris, 1927, 106.

„A műfaj mint rendszertan lehetővé teszi a szakmabeli számára, hogy osztályozza a műveket, azonban elméleti helyzetállósága nem ebben áll: abban, hogy úgy működik, mint egy *befogadási vázlat*, *olvasói avatottság*, melyet megerősít és/vagy cáfol minden új szöveg valamely dinamikus folyamatban. Műfaj és befogadás rokonságának e megállapítása arra indít, hogy kiigazítsuk hallgatolagos megegyezésen alapuló szemléletünket, melynek megfelelően a műfaj struktúra, melynek a megvalósulása a szöveg, a beszédként fölfogott szöveg alatt meghúzódó nyelv. [...] Még ha műfajelmélettel foglalkozó irodalmár mutatja is be, például Brunetière, akinek ezt erősen föl is rótták, műfaj és mű kapcsolatát a faj és az egyed párosának mintájára, elemzése azt mutatják, hogy tulajdonképpen befogadás-szempontrú, hasonló esetben történeti szemléletet fogad el.”⁶ Brunetière közvetítő szerepet tulajdonított a műfajnak a művek és az olvasók között, valami olyasmi nek tartotta, mint amivel később az elvárás horizont fogalmában találkozunk. Ebben az értelemben az olvasatban érhető tetten a műfaj: az olvasó azoknak a műfajra jellemző konvencióknak a segítségével értelmezi a művet, amelyekhez az ő előfeltevéseinek megfelelően a szöveg tartozik. A műfaj ezek szerint *irodalmi kód*, a műfajelmélet modellje pedig a stílusok klasszikus hármás elosztása.

Benedetto Croce művet középpontba állító, műfajt félresöpítő elképzelésére nagyjából hét évtizeddel később Borges így reagált: „Ismeretes, hogy Croce *Esztétikájában* – óriási *Esztétikájában* – azt mondja valahol: Az az állítás, miszerint egy könyv regény, allegória vagy esztétikai értekezés, körülbelül annyit ér, mintha azt mondanánk, hogy sárga a borítója és a harmadik polcon balra található. Azaz tagadja a műfajokat, és állítja az egyéneket. Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy noha minden egyed valóságos, ahhoz hogy meghatározzuk őket, általánosítanunk kell. [...] az irodalmi műfajok talán kevésbé függenek magától a szövegtől, mint attól a módtól, ahogy *olvassák* őket.”⁷

Hasonlókat Ricœur is gondol a műfajokról, de ő az alkotási folyamat szempontjából is leírja a fogalmat. Elképzelése szerint az irodalmi műfaj mint olyan nem osztályozásra szolgál, hanem létrehozó, teremtő (generatív) szerepe van: nyelvi-irodalmi kódok, konvenciók használata szövegeket hoz létre. Az irodalmi műfaj formát ad a beszédnek, de mihelyt alakot ölt a szövegben, távolságot is teremt a beszédetől. A szerkezeti modellek természetük szerint változékonyak, az úgynevezett „belső műfajnak” – ebben a szóhasználatban felsejlik a romantika „szerves műfaja” – mindig az értelmező ad jelentést.

A műfaj fogalma érhető tetten Genette *architextualitás* fogalmában is. Pontosabban a műfaj ez esetben „az a bennfoglalási viszony, amely egy szöveget azokhoz a diskurzus-típusokhoz fűz, amelyekhez tartozik – egy szöveg több típushoz

⁶ COMPAGNON, ANTOINE: *Az elmélet démona. Irodalom és józan ész*. Ford. Jeney Éva. Pozsony, Kalligram, 2006, 181–182.

⁷ BORGES, JORGE LUIS: *A krimi*. = BORGES, JORGE LUIS: *A halhatatlanság. Öt előadás*. Ford. Tóth Éva. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992, 65–66.

is tartozhat egyszerre –, vagy amelyekből éppen kilépni törekszik.”⁸ A szöveg és a műfaj kapcsolata Genette szerint „néma”, a paratextusokban (címben vagy címbeli utalásokban) jelenik meg, vagy éppen a könyv címlapján. De műfaji helyzetét nem maga a szöveg határozza meg, hanem az olvasó, értelmező, kritikus, aki a paratextusban megnevezett műfajt éppen vitathatja is. A műfaji megjelölés a címlapon az olvasó elvárásaira van hatással. Szóval Genette-nél is a befogadóé a főszerep a műfaj fogalmának alkalmazásakor.

Laurent Jennynél az *architextus* fogalma egyenesen az olvashatóság feltételévé válik. Jenny is azt állapítja meg – nincs új a nap alatt –, hogy a műfajfogalomtól való tartózkodás is a hagyományos műfajok rendszerén alapszik. Ami megfogalmazható úgy is, hogy az irodalmi újítások zsinórmértéke manapság is a műfaj.⁹ Ez az elképzelés természetesen összefügg azzal, amit előljáróban említettem: amint eltűntek műfajok az irodalmi és elméleti süllyesztőben, ugyanúgy van esély arra is, hogy újabbak fölbukkanjanak, s ily módon a fogalomnak vagy nincs jelentése, vagy újabb értelmet nyerhet. Vagy van értelme újabb műfajokat, alműfajokat leírni, vagy nincs. A kortárs irodalom és más művészetek sokszínűsége az előbbi lehetőségre utal. Carolyn Miller már az 1980-as években írt a műfajok társadalomhoz kötöttségéről, azaz megállapította, hogy a műfajok ismerete adott társadalomban az adott társadalom összetettségétől és változatosságától függ.¹⁰ Ezzel azt is mondta, hogy a műfajfogalom is korhoz és társadalomhoz kötött. Todorov úgy vágta ketté a gordiuszi csomót, hogy megkülönböztette egymástól a történeti és az elméleti műfaj fogalmát, mondván, hogy előbbi megfigyeli az irodalmi valóság működését, és az ebből a tapasztalatból származó ismeret alapján rendszerezi a műveket, utóbbi pedig eleve adott kategóriákba sorolja a szövegeket.¹¹ A különböző műfajfogalmakat más-más szerzők más-más célból határozták meg. Ebből az elgondolásból az következhet, hogy az értelmezők, kritikusok és elemzők többnyire a történeti fogalmat részesítik előnyben, hiszen több műből alakítják ki a kategóriákat, míg az „ártatlan” olvasók a műhöz keresik az elnevezést.

Ebből a hevenyészett elméleti és történeti meséből annyi azért mindenképpen kiderül, hogy a leánynak (az irodalomról való gondolkodásnak) vág az esze, és humora is van. Sőt, még arra is képes, hogy begyöpösödött, merev szabályokat felrúgjon, s hogy átvegye az irányítást. Ebben persze méltó párja a király is, aki

⁸ GENETTE, GÉRARD: Műfaj, „típus”, mód. Ford. *Simonffy Zsuzsa*. = KANYÓ ZOLTÁN – SÍKLAKI ISTVÁN (Szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 209–246.

⁹ JENNY, LAURENT: *Les genres littéraires. Méthodes et problèmes*. Genève, 2003. <https://www.unige.ch/lettres/framo/enseignements/methodes/genres/glintegr.html> (Letöltés dátuma: 2016. május 25.)

¹⁰ „The understanding of rhetorical genre that I am advocating is based in rhetorical practice, in the conventions of discourse that a society establishes as ways of »acting together.« It does not lend itself to taxonomy, for genres change, evolve, and decay; the number of genres current in any society is indeterminate and depends upon the complexity and diversity of the society.” Lásd: MILLER, CAROLYN R.: Genre as Social Action. = *Quarterly Journal of Speech*, 1984, 70: 151–168, 163.

¹¹ TODOROV, TZVETAN: *Introduction à la littérature fantastique*. Paris, Seuil, 1976.

egyenlő fél, hiszen – hogy egy másik elméleti fogalommal szóljunk – fejlődő jellem. Értékeli az okos leányt, és neki is jó a humora, még önmagán is tud nevetni. A mese végét ismerjük: az okos leányból okos királyné lesz. És itt van azért némi különbség. Mert úgy látszik, hogy a műfaj és az elmélet egyenlő felek ugyan, de nincs szükségük ásóra, kapára és nagyharangra. Az elmélet akkor is együtt él a műfaj fogalmával, ha nem veszi őt a nevére. És használja akkor is, ha éppen nem a zsánere.